

sodban, az igazságért való küzdelmedben. Bocsásd meg hibáit. Gondolj arra, hogy ő is ember volt hibákkal, tévedésekkel és hogy mindnyájan csak kegyelemből tartatunk meg“.

JEGYZETEK

¹ A Lutheránus és Református egyházak közötti megállapodás, mely az 1969—1973 között folytatott tárgyalások eredményeként jött létre 1973. március 12—16. napjain a svájci Leuenbergben. A Konkordia a két egyház tanításának azonos pontjait emeli ki és eljut a szószéki és úrvacsorai közösség igényléséig.

² Locher, G.: *Huldreich Zwingli*, 1981. 196.

³ Consensus Tigurinus, melyet Bullinger 1549-ben Kálvinnal kötött. Az egyezmény a svájci reformáció két ágának elveit tisztázta és kialakította a mindkét fél számára elfogadható álláspontot.

⁴ *Luther iratai*. V. kötet, 144.

⁵ *Zwischen den Zeiten*. 1929. 455.

⁶ *Auswahl aus seinen Schriften*. 114.

⁷ Benke István: *Zwingli Ulrich élete*. 157.

⁸ *Református Egyház presbiteri szervezete*. 23.

SZÁSZ FERENC

SZEMPONTOK A HALÁL ÉRTELMEZÉSÉHEZ A 19. ÉS A 20. SZÁZAD UNITÁRIUS PRÉDIKÁCIÓ-IRODALMUNK TÜKRÉBEN

„A halált letagadni nem lehet. Van, létezik; ma, holnap, — valamikor szemközt találod magad vele s az hogy mit gondolsz róla, iránta való magatartásod, vele szemben való viselkedésed döntő tényezője életednek.“¹ A halál vizsgálatára nézve két előzetes szempontot ragadhatunk ki a fenti megállapításból. Az első vizsgálódásunk tárgyára, a második annak céljára vonatkozik.

1. Minden meghatározás vitatható és eleve tárgyának leszűkítését jelent. Különösen érvényes ez a halálra, amelyről alapfokon és cáfolhatatlanul valóban csak ennyi állapítható meg: „van, létezik“, vagyis kétségbevonhatatlan tapasztalati ténye életünknek. Lényegének megragadása, meghatározása olyan nehézségekkel jár, annyi bizonytalanság övezi és az általa felvetett kérdések szóródási területe olyan kiterjedt, hogy a halál esetében kockázatos volna köznapi értelemben vett meghatározást keresni és állítani. Csupán értelmezésére szorítkozunk: a feladat, amelyre vállalkozunk, csak a kérdések szövevényébe való betekintés és nem annak felgöngyölítése.

2. Az idézet második fele arra a kérdésre ad választ, hogy ennyi nehézség és bizonytalanság ellenére, miért szükséges mégis a halál problémájával foglalkoznunk? Válaszunk: egyszerűen azért, mert nem tehetünk mást. Amíg ténye tagadhatatlan és a vele való szembesülés elkerülhetetlen, kihívását el kell fogadnunk s az, hogy miként vélekedünk róla, egyrészt szerves része önismeretünknek és életfelfogásunknak, másrészt magatartásunk és életvitelünk egyik meghatározó eleme.

A halál kérdésének értelmezése több előzetes szempont tisztázását követeli meg. Ez az egyidőben biológiai és lélektani, tapasztalati és metafizikai következtetések hordozó jelenség annak megfelelően, hogy ismereti, esztétikai, vallási stb. szempontból közelítjük meg, más-más arcát tárja elénk. Érzelmi hozzáállásunk banalitással és fenségességgel egyaránt felruházhatja akár ugyanazt a megnyilvánulását is. Ezért értelmezésében meghatározó jelentőségűnek bizonyul az az alapállás, megközelítés, melyet a halált vizsgáló személy természetes irányulása, célja vagy éppen helyzete függvényében a magáénak érez. Légüres térben vizsgálni a kérdést nem lehet, s ez a megállapítás nemcsak a tárgyra, az alanyra is érvényes: életfelfogásunk egésze mindig szükségszerű és meghatározó kerete a halál értelmezésének. Igaz, e kérdés vizsgálata napjainkban mind jobban áttevődik a tapasztalati tudomány, az objektív vizsgálódás területére. Egyre inkább úgy tűnik, a halálról ma csak biológiai, lélektani vagy szociális szempontból nyerhetünk új és érdemleges ismeretet, csak így tarthat számot érdeklődésünkre. Ennek ellenére meggyőződésünk, hogy a halál kérdése nem érthető és értelmezhető egy egységes életfelfogás hiányában, enélkül a tapasztalati ismeret nem több egy egyre gazdagodó, de ugyanakkor mindvégig hiányos és ellentmondásos adathalmaznál.

Meggyőződésünk az is, hogy a halál értelmezésére a vallásos hit- és életfelfogás a legalkalmasabb és legtermékenyebb keret. Ennek prioritását abban látjuk, hogy felfogásunk szerint, a számunkra egyidőben racionális és irracionális világban a halál kérdését kielégítő, megnyugtató és a teljesség igényéről le nem mondó formában csak hitigazságokból kiindulva válaszolhatjuk meg. Az élet minden nagy kérdésére, de különösen a halálra adandó válasz esetén az ésszerű hit jobban megközelítheti az igazságot, mint a pusztán tapasztalati tényekre és értelmi ítéletekre alapozó gondolkodás.

A vallás mindig a magáénak vallotta és vallja ma is a halál kérdésének megválaszolását: olyan joga és kötelessége ez, amely tőle elválaszthatatlan és amelyről önmaga megcsönkítése nélkül nem mondhat le.

A halál unitárius értelmezése — ezek után — azzal a többlettel bír, hogy a sajátos unitárius hitelvek fényében és összefüggésrendszerében vizsgálja a halál kérdését. A halál értelmezése az unitárius hit- és életfelfogás szerves része, s ennek fontosságát főleg azért kell kihangsúlyoznunk, mert a hazai unitárius teológia objektív, de szubjektív okok miatt is jó részét mellőzte e kérdéssel való foglalkozást. E hiányosság veszélyére így figyelmeztet Varga Béla: „Vallás nem állhat fenn az örökéletben való hit nélkül.”² Teológiánk és hitelveink harmonikus fejlődése érdekében nem hagyhatjuk figyelmen kívül a halál kérdése iránt világszerte újjászülető érdeklődést és a vallásos ember mindenkori igényét. Az unitarizmus szelleme is ezt követeli: Channing szerint a jézusi vallás az embert teremtőjéhez, teremtménytársaihoz s a jelen élthez fűző viszonyai mellett az ember jövő életének különféle és szüntelen növekvő viszonyait is magá-

ban foglalja.³ Jézus — állítja Channing — következetesen és világosan leplezte le a halhatatlanság titkát.⁴

E dolgozat szándéka: szempontokat keresni a halál unitárius értelmezéséhez, istenfogalmunk sajátos jegyei alapján összefüggéseket kutatni Istentől alkotott felfogásunk és halálképünk között. A kísérlet vázlatos, csak a kérdések körvonalait próbálja és tudja felvázolni, arra törekedve, hogy részben érzékeltesse azt is, hogyan látták e kérdést az utóbbi két évszázadban nyomtatásban megjelent temetési beszédeink szerzői.

* * *

Isten és a halál

A halál, és mindazok a kérdések, amelyeket felvet, látszólag pusztán emberi kérdések. Az elmúlás, a végesség tudata és a halhatatlanság hite egyedül az emberben él, a legmélyebben emberi. Mégis, akárcsak az élet, a halál kérdése is megválaszolhatatlan Istenhez való közelítésük nélkül. Ahogy ezt nagyon szépen fogalmazta meg Sylvester György a múlt században: „az emberi élet egy megfejthetetlen mese Isten nélkül.”⁵ Számunkra, akik hitünk szerint Istenben élünk, mozgunk és vagyunk (Ap-Csel 17, 18), Istennek az Ő munkájában és akaratában, egyetemes törvényeiben megnyilvánuló milyensége határozza meg nembeliségünket és rendeltetésünket, s ezeken belül végességünket és elmúlásunkat is. A halál teljesebb megismerése istenismeretünk gyarapodásának és tisztulásának függvénye és múlandóságunk törvénye és tükre is Istenre mutat.

I. Isten egysége és a halál

A végső és számunkra legfontosabb hitigazság, amelyet a létről és annak legmagasabbrendű formájáról, az életről bírunk az, hogy mindkettő forrása és fenntartója Isten, aki azokat minden vonatkozásukban meghatározza. Így Isten egységének következménye, igazi és mély jelentése (a szokásos polemizáló egység kihangsúlyozásánál sokkal lényegesebben) a lét és az élet egyetlen, egységes és megoszthatatlan volta. Ezt azért szükséges kihangsúlyozni, mert hitigazsággal és egyre inkább igazolódó tudományos feltevessel szemben a halál — a dialektikusan gondolkozó ész szerint — egy látszólagos ellentétet teremt, a lét mellett a nemlét fogalmát is valóságtartalommal bírónak próbálja feltüntetni. Isten egysége, mint az általa teremtett és fenntartott lét megoszthatatlan voltának biztosítéka e ponton különös jelentőséget nyer: nem engedi meg, hogy a halál értelmezését a létből a nemlétbe vigyük át, cáfol és megszüntet minden idáig szűrődő dualisztikus elképzelést. Valósággal arra kényszerít, hogy a nemlétet érvényesség nélkül, üres fogalomnak tekintsük, értelmi elvonás termékének. Hitünk mellett értelmünk is megerősíti, hogy a halálról alkotott minden képzetünkben meg kell maradnunk az Isten által fenntartott egységes lét keretén belül. A halál, az elmúlás a lét része és nem vele egyenrangú ellentéte: egyáltalán ezért hozható kapcsolatba Istennel és értelmezhető, és csak Istennel hozható kapcsolatba.

A halál ellentétpárját a léten belül az élet képezi általunk ismert megnyilvánulásában, ezzel képez egyenrangú, ellentétes részt és vele korrelatív és kiegészítő egészet. Lelkészeink közül a lét és az élet meghatározásával egyedül Körmőczy János próbálkozik meg: „A' Lélet Léletnek kezdete a' semmiből való által-lépés a' valóságra, az Élet a' Léletnek folya-

matja.⁶ Amikor egy lépéssel tovább megy az élet meghatározásában, kiemelve dinamikus voltát, fejtegetésében a halál fogalma is felbukkan: „élet a' testre nézve egy szüntelen való fel-váltása a' rontásnak és az építésnek (. . .) ez egy szüntelen halál és új teremtés.”⁷ A Körmöczi meglátása jól érzékelteti, hogy a halált az életet nem önmaguktól bíró teremtmények jellegzetes jegye. Az élet, abban a formában, ahogy az élőlényekben megnyilvánul, egyedi és korlátozott, függőséget mutat. Ismerjük kezdetét (fogamzás vagy születés), és ezen a szinten meghatározhatóvá válik a halál is: az a jelenség, melynek folyamán a függő élet kinyilvánítja egyik jellemző minőségét, a végességet.

A halálnak az élethez való tartozása, mellé- vagy alárendeltsége, kizár minden olyan elképzelést, mely néki önálló létet és működési autonómiát tulajdonít, vagy — amint a leggyakrabban előfordul — önálló személységet. A halál törvényszerűségei az élet törvényszerűségei, azt a folyamatot nevezzük meg általa, melynek során az élet egyedi formáiban egységet képező strukturális összetevők különválnak, hogy más rendszerekbe és más törvényszerűségek szerint épüljenek be és rendeződjenek át.⁸ A halál egyidejű az étellel, folyamataik nem egymásutáni, hanem szervesen összefonódó jellegűek, viszonyukat kölcsönhatás szabályozza. Molnos Dávid a halált az élet alapmegnyilvánulásának tekinti, összekötő kapcsuk a mozgás, mint a fejlődés feltétele és a múlandóság magyarázata; „ezen változás a' természetben: születés, létel, és el-enyészés, a' természetnek szükséges törvénye⁹”, (. . .) „az életből születetük a halál, a' halálból az élet.”¹⁰ Gondolatmenete végén a természetnek ezt a szükség-szerű változását az emberre is kiterjeszti: „az ember-is a' mennyiben a' külső világnak részese, a' változásnak éppen ezen törvényei alá vagyon vettette: Születik, él vagy nyomorog, 's meghal.”¹¹

Az élet és halál kölcsönösségét, együvé tartozását a továbbiakban is hasonló következetességgel fogalmazzák meg lelkészeink. Ferencz József szerint: „Minden, a mi van körülöttünk és a teremtésben, a változás jeleit mutatja és az enyészet hatalmát hirdeti nekünk.”¹² Péterfi Dénes ennek a gondolatnak az igazolására a bibliai hasonlatot idézi fel. A rét füvének és a mező virágának a sorsa alól az ember sem vonhatja ki magát: „nincs kivétel azokra nézve sem, a kiket kevéssel teremtettél kisebbekké az angyaloknál.”¹³ A halál az embernek, mint természeti lénynek, lényegbeli meghatározója. Halála teremtésekor, születésével együtt veszi kezdetét. Szász Mózes ezt így fogalmazza meg: a test „élni, 's halállal küszködni”¹⁴ ugyanabban a pillanatban kezd. Ezt a belső, lényegbeli meghatározottságot a szervezetnek életműködése során külső környezetével fennálló kapcsolata már csak kiteljesíti. Szintén Szász Mózes fogalmazza meg ezt a gondolatot. A természeti környezet, amellet, hogy életműködésünk fenn-tartását biztosítja, valósággal „belénk lopja maga romlandó természetét”¹⁵ is. Végül a halál és az élet egymástól való elválaszthatatlanságának így ad hangot Ürmösi Gyula: „A halál szorosan kapcsolódik életünkhöz, és egyik a másik nélkül el sem képzelhető.”¹⁶

A halál és az élet (Isten és az általa fenntartott lét, egységes világ megoszthatatlanságának hitén alapuló) kapcsolata, elválaszthatatlansága megkívánja kettőjük viszonyának mélyebb vizsgálatát. E kérdésre a választ a világmindenség, a teremtés céljából vezethetjük le. A világ, az élet nem fennállásában bírja magyarázatát és célját, hanem abban a mozgásban, célirányos fejlődésben, amely benne munkál. Ennek megvalósulása,

töretlensége feltételezi a fejlődés által meghaladott, fejlődésképtelen életformák felbomlását és átszerveződését. A halál a teremtő fejlődés része és eszköze: látszólagos megsemmisítő, kiegyenlítő munkája új életformák lehetőségét hordozza és teremti meg. Feltétele és egyben közvetett bizonyítéka a fejlődésnek és a tökéletesedésnek.

Körmöczi Jánosnál találkozunk először a halál e jellemzőjének a felismerésével: „a' változó világban a' változhatatlan Istennek ezen nagy munkájában, minden természeti dolog el-változik; de azért, hogy egy új ábrázatot öltözzön magára — az életből az halál, és a' halál méhéből az élet vissza származik, az halál által minden testi dolog egy új életnek kellemetes tavaszára készítettik.“¹⁷ Mintegy fél évszázad múlva Kriza János az emberre vonatkoztatva ismétli e megállapítást, a tapasztalat által sugallt igazságot a hit által dúsítva, emelve emberivé, avatva a lélek belső meggyőződésévé: „a halálban is édes Atyánk maradsz, Te, (...) nem rontod össze emberi valónkat, midőn a vésznek, romlásnak szellemeként összerombolod, porrá zúzod külső emberünket, mint hullatag porhajlékunkat: sőt inkább alkotsz, építész akkor is a Te hatalmasan rontó kezeddél, — megtartó szabadító angyalul küldöd hozzánk a halált, mely nemezebb részünket, a lelket, ez igazi embert, kifejtse a bús romok közül, s egy újjászületett, szebb és tökéletesebb létel fokára áthelyeztesse.“¹⁸

Századunkban Sándor Gergely és Bölöni Vilmos képviselik, ismétlik ezt a gondolatot. Az előbbi szerint Isten a halál által az Ő életet fenntartó akarátának szerez érvényt. Isten „enyészetet és hervadást csak azért veti fel igazgatási rendszerébe, hogy azokból újulást és halhatatlan életet idézzen elő örök bölcsessége szerint.“¹⁹ Az utóbbi a halálnak az élet fejlődését lehetővé tevő szolgálatáról ezeket írja: „Az az évmillió fejlődés, mely bennem már csirázik, bomlik, él, éppen olyan pusztulásból nőtt fel, mint amilyen a halál országa által mindenkor a földre tör.“²⁰

A halálnak, mint az élet szolgálatában álló és annak alárendelt változasként való felfogása mélyen vallásos jegye temetési beszédeinknek, a halálban is az élet urára és fenntartójára, Istenre irányítja a figyelmet. Sajnos ez a gondolat nem érvényesül kellőképpen temetési beszédeinkben és a halál mai értelmezésében sem. Sok temetési beszédünk tanúskodik arról, hogy a köznapi felfogás, népi vallásosság hatására maguk a lelkészek is úgy tekintik a halált, mint egy önálló, független erőt, mely megnyilvánulásaiban az élet ellentéte és Istentől idegen, számára is ellenőrizhetetlen. Ez eredményezi azt a furcsa jelenséget, hogy (főleg az imában) a szolgálattevő egyenesen „bevádolja“ a halált Istennél, így kéri oltalmát, segítségét.

Annál értékesebb és figyelemreméltóbb Szász Mózes múlt századi kategorikus állásfoglalása e kérdésben. Szerinte a haláltól épp az önkényesség, a véletlen és a kiszámíthatatlanság szeszélye áll a legtávolabb. Csak az az ember hal meg „véletlenül“, aki nem tudja, hogy életével halálát „készíti“. „Meghal az ember azért, mert halandónak van e' földön teremtve“²¹ — írja egyik beszédében. Századunk elejéről Sándor Gergelyt kell ismét idéznünk, aki a legszebben fogalmazza meg a halál Istennek való alárendeltségét: „ne higyjük, hogy az átkos ellenség kénye-kedve szerint és szabadon pusztít az élőknek földében, ne higyjük mintha a sötétség országában egyedül ő volna az úr, mert Isten cselekszik ott és itt, fent és alant.“²²

Nagyon szép az a gondolat is, amelyet Benczédi Ferenc fejt ki egyik beszédében. Szerinte a halál megértésének és meghaladásának a feltétele az, hogy a halál mögött Isten álljon. Erről hitünk tesz bizonyosságot: ha a halál a semmit jelentené, hitünk gyökere nem találna fogódzót, s mi értelmezésére képtelenül, kiszolgáltatva állanánk az elmúlás előtt.²³ Valóban, a halál rettegettségének és mágikus körüldelegetésének, a vele való szembesüléstől való menekülésnek csak akkor lehetne létjogosultsága és magyarázata, ha hitünk „fegyvere” nélkül, anélkül, hogy mögötte Istent látnánk, kellene szembesülnünk vele.

II. Isten szellem volta és a halál

Jézus Isten szubsztanciáját a szellemben határozta meg. Isten szellem volta foglalja magába és hordozza az ő metafizikai tulajdonságait, melyeknek összefoglaló jelzőjeként általában a tökéletességet szoktuk megjelölni. Isten, mint tökéletes szellem az ember számára transzcendens valóság, mely tőle való különbözőségében: szentségében, mindenhatóságában, örökkévalóságában mutatja meg, jelenti ki hatalmát. Ilyennek mutatja őt a halál, az elmúlás is.

1. Isten szentsége és a halál

William Hamilton, a halálról írt tanulmányában a következő megállapítást teszi: „A halál szent esemény, vagy azzá válhat; egyesek számára talán az egyetlen.”²⁴ Valóban, bár a szekularizálódó világ és életérzés életünk legtöbb területéről egyre inkább kiszorítja a vallásos jelleget, a halál ma is szinte változatlanul őrzi titok voltát, ebből fakadó szentségét, s mint ilyen ma sem szűnt meg tiszteletet, félelmet és kíváncsiságot kiváltani az emberből. Akár a születés, a halál is misztérium: a megismerés csak a mechanizmust képes megvilágítani, a lényegét nem. Ez továbbra is Isten szent területe marad, ahol nagyon sokáig fogunk még lábujjhegyen járni.

A halál, mint isteni titok Isten szentségét sugározza, amely e területen is két, egymást kiegészítő, bár egymással ellentétes hatást gyakorol az emberre. Egyrészt félelmet, visszautasítást, rettegettséget, borzadályt, másrészt örömet, boldog rajongást, ellenállhatatlan vonzóerőt. Otto Rudolf nyomán az elsőt a halál „mysterium tremendum”, a másodikat a halál „mysterium fascinosum” jellegének nevezhetjük el.

a.) A halál „mysterium tremendum” jellege

Az ember Istennel való kapcsolatát általában egy kiegyensúlyozott s ezért figyelmen kívül maradó, a mindennapi, megszokott életvitelre jellemző érzelmi állapot határozza meg. Ennek fő jegye a feszültségmentes nyugalom- és biztonságérzet. A halál közelében (külső vagy belső) ez a lelkiállapot megszűnik, a leggyakrabban félelem, rettegettség dülja fel.

Mi váltja ki a halálfélelmet? Erre nézve két, egymással ellentétes magyarázatot találunk. Az első, az általánosabb, szinte egyöntetűen meghatározza temetési beszédeinket is. Eszerint a halálfélelem kiváltója azokra a tapasztalatokra vezethető vissza, amelyeket a halállal, mint biológiai jelenséggel kapcsolatban szerzünk (haldoklás, a test elváltozásai, az elhunyt fizikai elvesztése).

Már Ferentzi János is a halál „kényelmetlenségeiből“ származtatja annak félelmét: „A' Halált nem annak az ő természete; mert az az álomnak a' leg-nagyobb mértéke, hanem némely környül álló dolgok teszik igen szomorúvá, mint az el aluvást — is nehezittik némely környülállások”²⁵ Szász Mózes szerint a halál csak az emberi ceremónia, a temetés külsőségei, díszletei miatt lett félelmetessé. Indoklása: a halottas ing, korporsó, lepedő és gyászfátyol, a sírás... „ezek az ijesztők tészik nekünk oly' rettenesség a' magában láthatatlan, és rettentés nélkül való halált.”²⁶ Ha túlzása nyilvánvaló is és a külső szertartásosság ellen irányul, okfejtése záró megállapítása megfontolandó: „az ember, ez a' képzelődés rabszolgája, halált csinál magának képzeletében, mellyet nem teremtett a' Teremtő.”²⁷

A második, sokkal mélyebb felfogást Körmöczi János egyedül képviseli. Már többször idézett, 1802-ben írt beszédében a vétekről alkotott téves felfogásból, az Isten szentségéhez kapcsolódó erkölcsi világrend megsértéséből vezeti le a halálfélelmet. Azért félünk a haláltól — állítja — mert a vétekben nemcsak a személyes rossz cselekedetet látjuk, hanem hozzátársítjuk lehetséges következményét, az isteni büntetést és az ezzel járó bűnhődést. Ezek szétválaszthatatlansága, valamint cselekedeteink felemássága, rész-igazságossága szükségszerűen vezet a félelem érzéséhez a halállal szembesülő ember lelkében. Istennek az erkölcsi világrendet fenntartó és épségét szavatoló szentségének és a halálfélelem eredetének az összekapcsolásával Körmöczin kívül²⁸ egyetlen más szerzőnél sem találkozunk. Meglátása annál érdekesebb, mert egyes pszichológusok hasonló következtetésre jutottak.

A halálfélelmet, s a haláltól való rettenetet, mely az életünket általában jellemzi, s néha áttör a megrázkódtatás nélküli érzelmi állapoton, egzisztenciális gyökerűnek tartják. Ez nem azonos, eltér a megszokott, köznapi félelemtől, amely konkrét kiváltó okkal rendelkezik, megmagyarázható és a félelem kiváltó okának a megszüntetésére irányuló magatartásra ösztönzi az embert. A halálfélelem egy más, időtlen valóságnak a megsejtése, amely az embert lényének legmélyéig áthatja, a végtelennel való szembekerülés semmihez sem hasonlítható, néha a fizikai fájdalom érzésében is testet öltő élményével. Ion Biberi például a halálélményt metafizikai jellegűnek tartja, amely a félelemben az időtlen szférájával kapcsol össze, és amelynek leglényegesebb jegye a felfüggesztett idő tudata.²⁹

Ezért talán nem tévedünk, ha a halálfélelem okát nem a halálban, hanem a halál utáni ítéletben, Isten szentségének a mindennapitól eltérő, mélyebb megtapasztalásában látjuk. Ez az intuitív ismeret közvetlenül kapcsolódik Istenhez, mentes a tapasztalati ismeretek kötöttségeitől, viszonylagos voltától. Benne az emberi személyiség valóságos arca és milyensége mutatkozik meg: a biológiai és társadalmi meghatározók felett álló időtlen és halhatatlan erkölcsi személyisége. Ez Istent úgy tapasztalja meg, mint kikerülhetetlen erőt, hatalmat, fennsége, amely lenyűgöz és megragad, akkor is, ha mi a vele való találkozást, félelmetessége miatt, el szeretnénk kerülni.

A halálfélelem, mint a fizikai világ fölött álló hatalom, szentség, intuitív megtapasztalása, különösen a fejlett erkölcsi érzékenyséű emberekre vagy a halálveszélyt közvetlenül megtapasztaltakra jellemző. A

halálfélelem életvitel formáló tényező, az erkölcsi személyiség felébresztője az emberben. Az az élmény, vallásos tapasztalat, amelyben jelentkezik az élet fokozott tiszteletére, a szellemi és értékvilág teljesebb elismerésére és a fizikai világ elé helyezésére vezethet. Nem ritka azonban az sem, hogy az általa gyakorolt hatás éppen ellentétes, beteges, torz formát ölt, a világtól való visszavonultságban, természetellenes aszketizmusban vagy egy értékellenes élvezethajhzásban jelentkeznek. Ennek közösségi formái járványszerűen térnek vissza olyankor, amikor a társadalmi rend és erkölcs a természeti katasztrófák vagy a társadalmi rossz (járványok, háború, környezetszennyeződés stb.) jelentkezése nyomán megrendül, s a létbizonytalanság, az élet fenyegetettsége általánossá válik. E torz vallásosság és erkölcsiség jelei mindannyiszor tünetként kísérik az egyéni és közösségi élet mély válságait.

b.) A halál „*mysterium fascinosum*“ jellege

A halálfélelem mellett Isten szentsége egy ezzel teljesen ellentétes érzést is kiválthat az emberben. Isten megtapasztalása a halálban olyan vonzóerővel bírhat, amely megszüntetheti az elmúlástól való félelmet, rettegést, sőt egyenesen kívánnivalóvá, bensőségessé, örömtelivé teheti azt. Természetesen, ritkább a halállal kapcsolatosan Isten szentségének ilyen jellegű megtapasztalása, de kétségtelenül létezik. Különböző élethelyzetekben Isten úgy tűnhet fel a hívőnek, mint egyedüli mentsége és igazolása erkölcsi személyiségének, épségének egyetlen szavatolója, akit egyetlen módon, a halálban találhat meg. Éppen ezért számára az elmúlás Isten közelségének örömeivel és boldogságával telítődik, megszünteti a félelmet vagy teljesen kiegyenlíti azt, kívánatosá téve számára a halált. Péter Sándor egyik temetési beszéde így fogalmazza meg ezt az érzést: „Az Istenhez való közeledés a legteljesebben a halál által valósul meg. A halál csak azoknak rettenetes, a kik világi javakkal bővölködnek s azokat békeességben bírhatják, ellenben gyönyörűség azoknak, kiknek semmi földi örömben nincs részük. Ha félelem királya is a halál, nem retteg alattvalója lenni az, ki Istent s jövőjé boldogságát szereti.“³⁰

A halálnak, mint az Istenhez való közeledésnek a gondolata véleményünk szerint az öngyilkosságban és az áldozatban mutatkozik meg a leginkább. Az öngyilkosság, mint az életnek hordozója által való öntudatos megsemmisítése, felfogásunk szerint nem pusztán lélektani, hanem vallási és erkölcsi kérdés is lehet. A lélektani determinizmus mögött, attól álcázva, e kérdés erővonalaiknak igazi természete Isten szentségére, mint az erkölcsi világrend fenntartójára és az ember erkölcsi autonómiájára mutat. Az öngyilkosságban a halált választó embernek csak az élethelyzete és lélektani énje determinált, döntése azonban erkölcsi személyiségének szabadságán alapul, szabad választás eredménye. Általa az erkölcsi személyiség életének azokat a fizikai és lelki determinációit szünteti meg, amelyek autonómiájának más úton meg nem szüntethetőnek vélt akadályai, erkölcsi heteronomiájának kiváltó okai. Függetlenül az öngyilkosság megítélésétől, helyes vagy helytelen voltától, benne az erkölcsi személyiség kétségbeesett kísérletét kell látnunk szabadságának visszanyerésére, Istennel, az erkölcsi világrenddel való viszonyában az összhang helyreállítására. Az öngyilkosság az Isten szentsége által megrendített személyiség hatalmas erejű és tragikus megnyilvánulása, ezért tévedésé-

ben is megrázó és tiszteletreméltó, bár ellentétes Isten akaratával, ki az embertől a megtérést várja.

Az unitárius temetési beszédiróladalom szép öröksége, hogy bár kategorikusan elítéli az öngyilkosságot, nem bélyegzi meg azokat, akik e téves és tragikus úton keresték Istent, akinek egyedül joga a számonkérés. Fikker János egyik temetési beszéde épp az erkölcsi érzék e kései és fájdalmas felébredésével vigasztalja a hozzátartozókat, akiknek a gyász mellett a „szégyent“ is hordozniuk kell: „Ha későn is, de a jó, a nemes tulajdonság a rossz felett győzedelmeskedett s ez is vigasztaljon titeket.“³¹ Isten nem veti el azt, aki így keresi őt, nem korlátozza szabadságában még akkor sem, amikor „legbecsesebb ajándékát“ veti el magától: Isten beleegyezik az ember választásába.³² Az öngyilkosság transzcendentális kényszerének borzongató hidege, melyet szentsége áraszt, egybefonódik az Ő atyaságával, megbocsátó és gondviselő jóságának hitével, elviselhetővé és emberivé szelídül. Szintén Fikker Jánosnak köszönhetünk még egy mély meglátást e téren: „Amikor az ember elfárad életét tovább vinni, vagy amikor megtagadja önmagától az életküzdelmet — akkor a jó Isten veszen át mindent.“³³ Míg az öngyilkosság kérdése jellegzetesen századunkbeli téma temetési beszédeinkben, a vele rokonságot mutató önfeláldozás a Jézusra tekintő keresztény hagyomány természetességével már a múlt században foglalkoztatta lelkészeinket.

Az önfeláldozás, mely az etikai öngyilkossággal mutat legközelebbi rokonságot, mint az autonóm személyiségnek az a döntése, hogy fizikai halála árán is megőrizze szabadságát és elismertesse azt, egyöntetű tiszteletet vált ki. A magyarázat természetes: egyik legszebb példáját Jézus nyújtotta a gólgotai keresztthalálban. A múlt századi szerzők közül Fúzi Jánost érdemes idézni. Fejtegetése korára jellemző következetességű. A fizikai élet védelme és fenntartása erkölcsi kötelesség. Az önfenntartás ösztönét Isten valósággal beleírta „állati méltóságunkba“, hogy annál könnyebben teljesíthessük. Ez azonban megszűnik kötelességgé hatni, ha ö-szeütközésbe kerül „erkölcsi méltóságunkkal“. Ebben az esetben, ez utóbbi érdekében, az embernek fel kell adnia fizikai életét. A jellem e magasztos ereje egy ilyen választás esetén „az életet, mint amaz Emberiség' Bóldogítója — Jé'sus — az Emberiség' boldogítására haszonnal feláldozni legnagyobb áldozatjának tartja.“³⁴

Az önfeláldozás is az erkölcsi érzék fejlettségére utal, mint Isten hívásának meghallgatása, szentségének, világ fölötti állásának elismerése és az emberi méltóságnak az erkölcsi világrendhez való kapcsolása. Zoltán Sándor írja: „Az emberiség sorsát bölcsen intéző isteni hatalom követel áldozatot az eszméknek s választja áldozatul a legjobbakat.“³⁵ „Az igazság hervadhatatlan fája csak akkor terem mindenki számára értékes gyümölcsöket, ha tövét hős mártírok vére öntözte.“³⁶

Az áldozatvállalás, egyik legszebb emberi jellemvonásunk, Isten szentségének élményében bírja forrását, eredetét. Az ezt megtapasztaló ember szép vallomása, önmagán túlmutató felismerése nyilatkozik meg Benczédi Pál egyik temetési beszédében: „Nem az élet csupán, hanem a becsületes élet az érték.“³⁷

¹ Kővári Jakab: *Szent bizonytalanság*. Unitárius Szószék (továbbiakban USZ. XXXII. kötet (1939). 28.

² Dr. Varga Béla: *Hit és vallás*. Cluj-Kolozsvár, 1948. 88.

³ *Válogatott művei*. Angolból fordítják és kiadják az unitárius tanárok. II. kötet. Vallásos tárgyú beszédek, Kolozsvár, 1872. 39.

⁴ I.m. IV. k. Kolozsvár, 1873, 141.

⁵ *A' beszédben és cselekedetben hatalmas pap*. Egy halotti beszédben élő-adattatva. Melyet Vargyasi Tiszteletes Szász Mó'ses Úrnak, a' Kolo'svári Nemes Unitaria Sz: Ekklesia' első Papjának halotti megtiszteltetésére írt, és 1824ben Bold: Asz: Hava' 25kén el-mondott Tarcsafalvi Sylvester György, Theologia' Professora, és segéd Pap. Kolo'sváron. 1824. 8.

⁶ *Az emberi életnek tiszteletes vénsége, A' Böltsességben és makula nélkül való Életben le-rajzolva*. Egy halotti tanításban Melyet Néhai Méltóságos Kénosi Sándor Mo'ses úrnak Utolsó érdemlett tiszteletére írt 1809-dik Esztendőben. N.Aj-tai Körmötzi Jár.os A' kolo'svári Unitárium Collégiumban Mathesist, és Physicát tanító rendes Professor. 's ugyanazon Nemes Collegiumnak Rectora. Kolo'sváron 1809ben. 5.

In: Az erköltsi élet, és Halálnak Képe Halotti Beszédekben le-rajzolva. melyek készítették Néhai Méltóságos Kénosi Sándor Mo'ses ur' érdemlett utolsó tiszteletére 's örök emlékezetére. Kolo'sváron. 1809. 133.

⁷ Uo. 24.

⁸ Biberi, Ion: *Viața și moartea în evoluția universului*. București, 1971. 22.

⁹ *Egy Halotti Beszéd az erköltsi halálról* melyet Néhai Méltóságos Kénosi Sándor Mo'ses úrnak utolsó tisztesség'-tételére írt 1809-ben Molnos Dávid a' Kolosvári Unitarium Kolegyomban Historiát, Geográfiát és Chronológiát tanító Professor. 59.

In: Az erköltsi élet ,és Halálnak Képe két Halotti Beszédekben le-rajzolva, melyek készítették Néhai Méltóságos Kénosi Sandor Mo'ses úr' érdemlett utolsó tiszteletére 's örök emlékezetére. Kolo'sváron. 1809. 133.

¹⁰ Uo. 59.

¹¹ Uo. 59—60.

¹² *Egy békés érületű uralkodó képe*. Egyházi beszéd és ima. Kolozsvár, 1875. 3.

¹³ *Ima Kovács Jánosné született Kriza Lenka felett* 1890. július 27-én. Kolozsvár, 1890.

¹⁴ *Szomorú elmélkedés, néhai Tekintetes Pápai Er'sébeth Asszonynak, Káli Tekintetes Nagy Lázár Úr' Élete Párjának vég-tiszteletére — Koporsója mellett tartotta — Kolo'svárt 1817-ben Június' 25-kén Szász Mó'ses Kolo'svári Unitárius Pap. Kolo'svárt 1818. 11.*

¹⁵ Uo. 11.

¹⁶ *Gyászbeszéd*. (Dr. Kiss Elek sirjánál). Ürmösi Gyula. Keresztény Magvető (továbbiakban KerMagv) 77. (1971). 166.

¹⁷ *Az emberiség meg-tanulásának oskolája*. Egy halotti beszéd, melyet néhai tiszteletes tudos Pákei Pákei Jó'sef úrnak az Erdélyi Unitárius Eklé'siák nagy érdemű Generális Notariussának, a' Kolo'svári Unitárium Kollégium' Filozofiát tanító Professorának, és Ordinarius Rektorának, az Erdélyi Császári K.Könyv-Visgaló Hivatal Tagjának, érdemlett utolsó Tisztesség meg-adására, írt és el-is mondott a' Kolosvári. Unitárium Templomban 1802-ben Martius' 21-dik napján Nagy Ajtai Körmötzi János A' Kolosvári Unitárium Kolégiumban Mathesist és Physicát tanító Professor, Kolo'svárat. 1802-dik Esztendőben. A₂.

¹⁸ Ima H. Szentmártoni Gedő József koporsója mellett Kolozsvárt augusztus 30-kán 1855. Kriza János kolozsvári unitarius pap által. 4.

¹⁹ Isten a mindenek tudója. Véletlen, szerencsétlen haláleset alkalmával. Sándor Gergely. USZ. VI. (1911). 150.

²⁰ Bölöni Vilmos: *Az élet egy és halhatatlan.* USZ. XVIII. k. (1924). 1—2. sz.

²¹ A' jó gazda tisztelete a' házban, 's a' társaságban. Melyet egy már Néhai jó Gazdának vargyasi méltóságos Daniel Elek úrnak végső meg-tisztelésére le-írt 1812-ben Vargyasi Szász Mó'ses Kolosvári Unitárius Prédikátor. Kolo'sváron. 1812-ben. 13.

²² Sándor Gergely: I.m. 150.

²³ Bajaink sokaságában csak Istenhez menekülhetünk és nála enyhületet, föl-emeltetést találunk. (Temetési beszéd öreg nő felett) USZ. XXXV. k. (1943). 3. sz.

²⁴ *When Religion and Death Meet.* Theology Today. Vol. XXXVII. No. 2. 1980. Princeton. New Jersey.

²⁵ Örömmel való halál, egy halotti prédikációban le-írva, melyet Néhai b.e. tiszteletes Pékei Judit asszonynak, Néhai b.e. tiszteletes. tudós Fejérvári Sámuel Ur, a' Kolo'svári Nemes Unitária Ekklesia Lelki Tanítója, egyszersmind a' Kolo'svári Nemes Unitarium Kollégium Erdemes Professora tisztos Özvegyének emlékezetére írt, és el-is mondott Kolo'svárat az Unitarium Templomban az 1807-ik esztendőben, Szent Iván Hava 21-dikén. Ferentzi János a' Kolo'svári Unitaria Ekklesia' egyik Lelki Tanítója. Kolo'svart. 1808-ban.

²⁶ *Az élet' és halál' köze csak egy lépés.* Néhai Méltóságos Széplaki Petyri-tyevit Horváth Miklos Úrnak, Erdélyi Törvényes Királyi Tábla Adsessora', 's ugyan ezen Fejedelemségbéli Unitaria Ekkle'siák' és Oskolák' buzgó Fő Curatora végső tiszteletére írt Halotti Prédikációban meg-műtögetta Szász Mó'ses, Kolo'svári Unitárius prédikátor. Kolo'svart, 1815-ben. 50.

²⁷ Uo. 51.

²⁸ I.m. C₁.

²⁹ Biberi, Ion: I.m. 175—178.

³⁰ *Közelgés Istenhez.* USZ. VI. k. (1911). 76.

³¹ *Beszéd a sirnál.* (Gál Jenő — Dr. Gál Miklós felügy. gondnok, orszgy. képviselő fia — sirjánál, ki 20 éves korában öngyilkos lett) USZ. XXVII. k. (1934). 148.

³² Csifó Salamon: *Temetési Ima.* Szakács Zsigmond VIII. oszt. tanuló felett. 1908. április 12-én. Unitárius Közlöny. XXI. évf. (1908). 104.

³³ I.m. 149.

³⁴ A' valóságos ember képének két fő vonásai, a' jó ember és a' nemes érzésű hasznos póljár lerajzolva egy Halotti Beszédben, melyet néhai tekintetes idősb kolo'svári Ágoston Márton urnak Kolo'svár Szabad és Királyi Várossa egy érdemes volt Sénátorának érdemlett utolsó Tisztessége' megadására írt 's el-is mondott a' Kolo'svári Unitarium Templomban 1806-ban a' második Hó' 2-kán Homorod Karátsonfalvi Füzi János. A' Kolo'svári Unitarium Kolégiumban Filozófiát tanító Professor. 59.

³⁵ *Az igaz ember.* (Igazságszerető tisztviselő felett, ki orgyilkosság áldozata lett). USZ. VI. k. (1911). 162.

³⁶ Uo. 162.

³⁷ *Hős halott.* USZ. XIII. k. (1918). 42.

AZ IARF 25. KONGRESSZUSA

Az IARF alkotmányának 2. szakasza így határozza meg világszervezetünk célját: „Elősegíteni a nemzetek közötti kölcsönös megértést és együttműködést, a türelmet a kultúra valamennyi területén, a népek közti testvériség szellemében, különös tekintettel a vallásos életre, amelynek lényeges alapeleme a lelkiismereti szabadság.

Kapcsolatot teremteni, azt fenntartani és kiterjeszteni az összes földrészek szervezeteivel, amelyek nemzetközi megértésre, együttműködésre és türelemre, és eleven vallásos életre törekednek, különösen a történeti szabadelvű keresztény egyházakkal, a szervezett szabadelvű mozgalmakkal más vallásokban, a szervezett szabadelvű közösségekkel bárhol a világon, és egyénekkal, akik a Szövetség céljaival egyetértésben dolgoznak.“

Az IARF ezt a célt teológiai konferenciák, nemzetközi találkozók és kongresszusok szervezésével igyekszik megvalósítani. Alapítása évétől, 1900-tól eddig Európában 20, Észak-Amerikában 4 kongresszust tartott. A 25. kongresszus helye először a világszervezet történetében Ázsia volt, közelebbről Japán fővárosa, Tokió. Az időpont: 1984. július 26—augusztus 2. Ennek a kongresszusnak azonban nemcsak ez adott különleges jelentőséget, hanem az a tény is, hogy ez volt a leghíresebb vallásközi képvisellel, tengerentúli részvétellel, s itt volt a legnagyobb mind a helyi gyülekezetek, mind az akadémiai közösség érdeklődése is.

A kongresszuson 667 kiküldött vett részt, 20 országból, mintegy 40 tagcsoport és vallási szervezet képviselőjében. Egyházunkat az alábbi küldöttség képviselte: dr. Kovács Lajos püspök, dr. Barabássy László főgondnok, dr. Erdő János főjegyző-teol. tanár és dr. Szabó Árpád teol. tanár.

Az IARF az 1981. évi hollandiai kongresszus óta folytatta a teológiai nyitottság és a társadalmi felelősség iránti elköteleződését. Ez az elkötelezés és a fent idézett Alkotmány szelleme jutott kifejezésre most is a kongresszus témájában: „Religious Path to Peace: Eastern Initiative and Western Response, — Vallásos út a békéhez: keleti kezdeményezés és nyugati válasz“.

„A háború bűn az élet szentsége ellen — írta Diether Gehrman főtitkár a kongresszusi program-füzet előszavában. A béke tehát erkölcsi és vallásos követelmény számunkra. Szemet hunyni e követelmény előtt, egyben a Kelet és Nyugat vallásos hagyományainak legfőbb üzenetéről való lemondást is jelenti. „Vallásos út a békéhez“ — a mi állásfoglalásunk az élet mellett, egymás kölcsönös elfogadása, a világ jobba tételének közös szolgálata mellett.

Az IARF emberek közössége az emberekért. Azért gyűltünk össze erre a kongresszusra, hogy megosszuk egymás gondolatait és érzéseit párbeszédben és imádságban. Amikor megerősítjük egymás tanításának és gyakorlatának egyedülálló voltát, egyben a különbségekben felismerjük közös emberségünket és közös hitünket Istenben, az egyetemes és alkotó szellemben, aki létünk forrása és irányítója.“